

Zəkulla BAYRAMLI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

FÜZULİNİN FARSÇA DİVANININ DİBAÇƏSİ HAQQINDA

Açar sözlər: Füzuli, divan, dibaçə, nəsr, Bağdad, Kərbəla

Key words: Fuzuli, divan, dibache, prose, Baghdad, Karbala.

Ключевые слова: Физули, диван, дибаче, проза, Багдад, Кербела

Dahi söz ustadı Məhəmməd Füzulinin, türk divanının dibaçəsi kimi, fars divanına yazdığı dibaçə də geniş və dolğun məzmunu, şairin şəxsi həyatı və bioqrafiyası, özəlliklə, şeirə və sənətə münasibəti haqqında gərəkli məlumatlarla zəngindir. Təsadüfi deyil ki, akademik H.Araslı hələ XX əsrin 50-ci illərində şairimizin ölkəmizdə ilk dəfə nəşr edilən farsca divanına yazdığı qısa ön sözdə deyirdi: “Füzulinin fars dilində yazdığı müqəddimə onun həyatını dərinlən öyrənmək və yaradıcılığının mühüm cəhətlərini aydınlaşdırmaq üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Şair burada öz gəncliyindən, təhsil illərindən, dövrünün elmlərini məhəbbətlə öyrənməsindən, doğulub böyüdüüyü Kərbəla şəhərinin vəziyyətindən, zəmanəsinin böyük alim və ruhanilərlə mübahisələr etməsindən danışdığı kimi, şeir və sənət haqqında da mühüm mülahizələr irəli sürür” [1, s.9].

Elə ilk cümlələrdən söz, kəlam, şeir və onun mənaları qarşısında “Allah! Allah!” – deyərək heyranlığını bildirən sənətkar istər şəriətə tabe olanlar, istərsə də həvavü həvəs sahiblərinin doğru və ya yanlış hökmləri ifadə etmək üçün onları nə qədər sərf etsələr də, qətiyyənlə pozulub əksilmədiyini dilə gətirir. Başqa yerlərdə olduğu kimi, burada da söz ilə mənənin bir-birindən ayrılmaz olduğunu vurğulayır, sonra bu fikri bir beytlik məşhur şeiri ilə də təsdiqləyir:

Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,

Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can [2, s.15].

Sonra yenə üzünü uca tanrıya tutaraq, heyrətə gəlir; həmişə o mənə-
nin xəzinəsindəki məarif vədəhinləri çıxartıb 'həsrətə' yazma düzən üsusi və o
sapa düzölmüş cəvahirləri məşşatə kimi zəmanə gözəlinin boynuna həma-
yil edən dili tərif edir. Burada da öz fikrini bir qitəlik şeirlə möhkəmləndir-
rir: söz bizə ərşdən hədiyyə edildiyi, göylərdən qəlbimizə nazil olduğu
üçün ona xor baxmaq olmaz [1, s.15]. Yeri gəlmişkən, M.Mübarizin tərcü-
məsində (dibaçədəki şeirləri M.Mübariz tərcümə etmişdir.) "söz" əvəzi-
nə, yanlış olaraq, "hər bir söz" ifadəsi işlənir ki, bu da yerinə düşmür, daha
doğrusu, Füzulinin fikri artıq ifadə ilə kəskin təhrifə uğrayır. Burada yazı-
çı "söz" deyərək ümumən söz, yaxud kəlamı, bir az da dəqiqləşdirsək,
müqəddəs kəlamı— "Qurani-Kərim"-i nəzərdə tutur. "Hər bir söz" ifadəsin-
də isə həmin qütsallıq, möhtəşəmlik və cahanşümullüqdan əsər-ələmət
qalmır.

Bundan sonra, türk divanının dibaçəsində olduğu kimi [3, s.39], ön-
cə ulu yaradanı—mülk aləminin surətləri ibarəsilə mələkut aləminin mənə-
lərinin məzmununu bir araya gətirib, yaradılış zəncirini elə bir gözəllik və
zərifliklə tənzim edən "bir mütəkəllimi" tərif edir, onun şərinə mədhlər
söyləyir. Bu elə bir mütəkəllimdir ki, surət aləminin əşqələri onun ihsasə-
nin gözəlliyini mütaliə edərək heyrət dənizinə qərq olmuşlar və mənə xəl-
vəsarasının zövq sahibləri onun məzmununun dəqiqliyini gördükdə süku-
ta dalmışlar:

Şeir: Bu, nə gözəl bir nəzmdir ki, ustadı ona ibarət və məzmun gö-
zəlliyi ilə nizam vermişdir. Hamı ona bağlılıq zəncirinin əsiri olmuşdur;
surətpərəstlər surətinin, məzmun sevrələr də məzmununun [2, s.2].

Öncə, müqəddəs sözdən, ilahi kəlamdan danışan yazıçı təcridən
ümumən Söz haqqında, ədəbi-bədi sözün qüdrəti və tükənməzliyi haq-
qında baxışlarına keçir: "Və ən gözəl nəgmə ki, təb' bülbulü onun tərən-
nüm nəsimi ilə ürək qönçəsinin dodağını təbəssümlə açar...maarif (həqi-
qətlər) cəvahirindən...qeyri-məhdud xəzinələr yaratmış və hərflərin dəyiş-
məsilə hər xəzinəyə bir açar ixtira etmişdir ki, (insanlar) həmişə hər açarla
bir xəzinənin qapısını açdılar, nəzm və nəsir şifələri kimi qeyri-
lə bəzəyərlər" [1, s.16].

Artıq türk divanından bildiyimiz kimi, bu yerdə həzrəti peyğəmbər
əleyhissələmin tərfi gəlməlidir.

Şeir: O, bir şahid ki, vəsanəsində güncə tərpəngə üz qoymuşdur. Ay
da onun camalının parlaqlığı qarşısında şövqündən sinəsini parça-parça
eləmişdir.

Peyğəmbər əleyhissələmi nəzərdə tutan yazıçı, bu Allaha sitayiş
mənzuməsini bir paüşanın mədhi rədifinin zimətəndürüyünü bildirir. Yəni
"Din bayrağını daşıyanlar", "Allahın aydın şəriətini bizə gətirənlər"
adlandırdığı Hz. Məhəmmədə, onun böyük nəslinə və səhabəsinə Allahın

səlam və səlavətini verəndən sonra, "heyran, biçarə və fəqir Füzuli" özü
"haqqında az-çox bu günümüz üçün böyük təyən verdüyümüz bəzi məsləhə-
lərə keçir.

Orta yüzillər Divan ədəbiyyatında şairlərin öz həyat və bioqrafiyası
haqda geniş danışmağa lüzum görülmədiyindən, Füzuli də məsələnin bu
tərəfinə işarə edir və təvazö göstərərək, öz əhvalından soruşulmadan (bitə-
kəllüf-təklifsiz) bir qədər danışmaq istədiyini bildirir. Uşaqlıq dövründə
dünya kaxanasına etibar nəzəri ilə baxan yazıçı, burada da türk divanında
olduğu kimi, öncə elm öyrənmək, maarif kəsb etmək gözəliylə eşqindən
söz açır. Ancaq onunla eşqbazlıq zamanı hərdən fitri şövqünün hərəkətve-
rəni istedad üzündən onu nəzm məhəbbətinin qapılarına çəksə də, maarif
qazanmaq qeyrətinin buna yol vermədiyini göstərir [1, s.17]. Yəni Füzuli
"elm-kamal təhsilini" fitri nəzm təbindən üstün sanır, şeir-sənət aləminə
qədəm qoyanlara yalnız "maarif gözəli" ilə qovuşduqdan sonra nəzm təbi-
ni işə salmağı məsləhət görür" [4, s.146]. Füzulinin eynilə türk divanında
da məsələnin bu cür qovuluşu ilə rastlaşırıq [3, s.42-43].

Şeirlə elmin əlaqə və münasibətləri haqqında mübahisələri, iki ya-
xın və uzaq dünyagörüş vədəhininin işığıyla, şeir söyləmək bacarığının
nəsihət verəni ilə öz arasında mükəllimə üzərində quran Füzuli elmdə na-
qışliyi, yarınçılıq, həyranmır, bu yolda hər bir rüthaya çatsa da, qane ol-
mamağı, səy və zəhmətin artması ilə qiymətin də artacağını elan edir. Ey-
ni zamanda, şeir fəzilətini də ayrıca bir elm sayır və kamal növlərindən
mötəbər bir növ kimi seçib ayırır. Bunu inkar edənlərin şeir zövqü və şeir
söyləmək qabiliyyəti olmadığını bildirir [1, s.17]. Yeri gəlmişkən, şairin
başqa lirik şeirlərində oxşar məqamlarda səsləndirdiyi fikirlər buradakı
mülhizələri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, bir qitəsində yuxarıda seçib ver-
diyimiz nəzəri qənaətinin bədii formada təqdimi ilə qarşılaşırıq [3, s.381].

Nəhayət, həmin xəyali müxatəbinə üz tutan yazıçı şeir sənətinin, şa-
irlik peşəsinin dini-əxlaqi baxımdan necə dəyərləndirilməsi, bəlkə də Al-
lah yanında hansı məqama layiq olması ilə maraqlanır. "Öncə fikir, sonra
vədi" prinsipiylə yazıçı sənətdə qənaətə, şairin baxışından cəhəddici qə-
rənən bu sənətin əsl həqiqətdə pis iş kimi qarşılanaçağından ehtiyat etdi-
yini dilə gətirir. Onun müxatəbi isə bu yerdə, təbii ki, həzrət peyğəmbərə,
Qurani-Kərimə əsaslanaraq, şeiri, şairi və şairliyi müdafiə etməyə çalışır.

— ... Heyrətini bu işin əlini təhqiq etmək uğrunda sərf edən məharət
sahibi fəsihlər və doğru düşünən fazillər şeir fənninin gözəlliklərinə, üs-
tünlüklərinə aid ayələr və hədislər söyləmiş, dəyərli risalələr yazmış və
şairi hər cür ləkədən təmizləmişlər. Həzrət peyğəmbər buyurmuşdur ki,
"əşşeyr kəlamə-nəsəne nəsən qəbühə qəbüh" (yəni şeir elə bir sözdür, ki,
gözəli gözəl, çirkini də çirkindir) [1, s.18].

Göründüyü kimi, Füzuli lirik şeir və qəzəllərində, eləcə də başqa epik əsərlərində sözün ölməzliyi, şeir və poetik yaradıcılığın qanun və özəllikləri, eləcə də şeirin, şairin bütün dövrlər üçün gərəkli olması bəzində bədii donda, obrazlı dil və üslubda çatdırmaq istədiyi fikir və düşüncələrini divanlarına yazdığı dibaçələrdə nəzəri-estetik səviyyədə, həmçinin başa düşəcəyi şəkildə təqdim edir. Məşhur “Söz” rədifli qəzəlində qəzəlin bədii sözün ölməzliyi, şeirin yaradıcılığının qanun və özəllikləri haqqında fikirlərin çeşidli poetik çalarları ilə qarışdırılır [3, s.167].

Xəyali müxatəbinin bu haqlı sözləri ilə ürəkdən razı olan şair, eyni zamanda, səhri və qəzəllərində, hər bir sözün ədəbiyyatın və şeirin mənasında onun yaşadığı dövr, mühit, gündəlik təmasda olduğu ətraf aləmin böyük təsiri və rolu olmasına da diqqəti çəkir. Bu yerdə verdiyi şeirdə deyildiyi kimi, “Könüldə gizli olan mərifətin zühürə çıxması üçün vəsətin olmasını” əsas şərtlərdən biri olaraq irəli sürür [1, s.18]. Əlbəttə, bu məsələdə istedad birinci yerdə gəlir. Ancaq hər bir istedadlı insanın içindəki bütün gizli qabiliyyət və məharətini üzə çıxaran, onu daha da cilalayıb təkmilləşdirən münbit mühit, uyğun dövr və zaman, əlverişli ictimai-iqtisadi münasibətlər olmalıdır.

Doğulub boya-başa çatdığı mühitin şair-sənətkar yetişdirmək baxımından kasad olduğunu, ürəkəcan mənzərə və hadisələrdən uzaq, daha çox şəhidlər məkanı kimi tanıdığını vurğulayan Füzuli bəlkə bir sənət oyunu, bəlkə də sadəcə təvazö göstərərək deyir: “Mən sövdazədədən bunu ummaq qərībədir. Çünki doğulduğum və yaşadığım yer İraqi-ərəbdir ki, sultanların kölgəsindən uzaq və sakinlərinin şüursuzluğu üzündən xərəbə qalmış bir ölkədir. Bura elə bir bostandır ki, xuraman sərvləri səmum küləyinin qarışığıdır. Açılmamış qönçələri məzlum şəhid qəbirlərinin qütbləridir...Belə bir əziyyət bağçasında könül qönçəsi necə açılar və can bülbülü nə oxuya bilər?” [1, s.18-19].

Daha çox sinələri dağılayan, ürək parçalayan lirik-aşıqanə qəzəllər yazmasını sanki bununla əsaslandırır, eyni zamanda, oxucularını dərddə olan şeirləri və məsnəviləri üçün bir növ mənən hazırlayır. Ustadı Nizamidən fərqli olaraq, qüssə və kədər sözün canı sayıldığını vurğulayır. Dərddə “şairliyin əsas sərmayəsi” sayır, “dərddən danış ki, şeir yarışında söz topunu apara biləsən”, – deyir [1, s.19].

Bu sözlərdən sonra “qeyrət qurşağını belinə bağlayıb” işə başlayan şair gah ərəb dilində şeir yazmasından, “müxtəlif mənzumələri ilə ərəb fəsilələrinin ədəbiyyatına baxmasından”, gah da “türk və fars dillərində yazılmasından və türk zəriflərinə türkçə şeirin gözəllikləri ilə zövq verməsindən”, bəzən də “fars dili sağına incilər düzməsindən və o budaqdan könül məyvesi dərməsindən” danışır [1, s.20].

“Əvvəlki şairlər hər gözəl ibarəni, incə məzmunu elə işlətməmişlər ki, ortada bir şey qalmamışdır. İnsan onların bütün yazdıqlarını bilməlidir ki, çalışıb vücuda gətirdiyi əsərlərdə özündən və əvvəlki şairlərdən nə qalmamışdır”. Burada Füzuli şeirin, sənətin yazılmamış bir qanununu ortaya qoyur və bütün həyatı boyu ona əməl etdiyini göstərir; “söylənmiş bir sözü, söylənilmədiyinə görə, söylənməmiş bir sözü isə əvvəlcə söylənilmədiyinə görə, söylənmiş kimi yazılır” [1, s.20].

Ədəbiyyatın, sənətin bu ən vacib yazılmamış qanununu təsbit etdikdən sonra öz təxəllüsünü hardan və nə səbəbə götürməsindən söz açan Füzuli qəzəlinə bir bədii bənzərliklə bütünü çalmaq istədiyi və bütünü çalmaq istədiyi kimi, təxəllüsü ilə də hamıdan fərqlənmək istədiyini açıqlayır. “...Bu bənzərliyi ortadan qaldırmaq üçün “Füzuli” təxəllüsünü aldım və ortaqlarımın mənə zülm edib, məni iztirab içində qoymalarından qurtarmaq üçün təxəllüsümün himayəsinə sığındım” [1, s.21]. Niyə bu ləqəb Füzulinin xoşuna gəldi və onu birdəfəlik qəbul etdi? – “Əvvəla, mən özümü ruzigarın yeganəsi görmək istəyirəm. Bunu təxəllüsüm təmin etdi. İkincisi, mən bütün ulum və fənniyyətlərini özündə toplamış bir insan olmaq üçün çalışırdım. Bunu ifadə edən bir təxəllüs tapdım” [1, s.21].

Burada şair türkcə divanının dibaçəsində olduğu kimi, farsca divan bağlamağın səbəb və şərtlərindən söz açır; bir gün bir məktəbə yolu düşən şairdən fars əsilli, pəri üzli bir gözəl bir neçə beyt şeir oxumağı xahiş edir. Ərəbcə və türkcə şeirlərindən bəzilərinə oxuyan şairə həmin gözəl etiraz edir və deyir: – “Bunlar mənim dilimdə yazılmayıbdır, mənim karıma gəlməz. Mənə farsca ciyər yandıran aşiqanə qəzəllər oxumalısan” [1, s.22]. Bu sözlərdən könlünə bir atəş düşən sənətkar gecə-gündüz yatmayıb fars qəzəlləri divanının tərtib etdiyini yazır ki, “həm kamal müdəqqiqlər onun üstüörtülü gözəl məzmunlarından həzz alsınlar, həm də sadədil zəriflər onun zövq və fənniyyətlərini ögütsünlər” [1, s.23].

Bundan sonra təvazökarlıqla “bir neçə dağınıq beyt” adlandırdığı fars divanının “mənalarda üzərində gündüzlər axsama qədər düşünüb...bir mənzumə yazmağa bilmək üçün gecələr sabaha qədər çalışsın insanların” əlinə keçməsinə, onlar tərəfindən oxunmasını uca Tanrıdan arzu edir. Şeir yazmaq və şeiri anlamaq iddiası ilə ortaya atılan, hər yaxşı şeirdə bir eyib axtaran və bununla da özünü müdəqqiq kimi göstərməyə çalışan saxta söz oyunçularından qorumasını diləyir. “Nəcəf torpağında və Kərbəla ölkəsində yetişib, övliya bürcü olan Bağdadın abü-havası ilə tərbiyələndən bu dünyəgörməni və dünyəvənlər qatibət cəkməmiş vətimlər”...kimi səciyyəvləndirdiyi farsca qəzəllərinin hər yerdə hörmət və etibar ilə qarşılanacağına ümid və inam bəsləyir. Bu ümid və inamın ifadəsi olan bir şeirdə farsca qəzəllərini sadəcə torpaq, ancaq Kərbəla torpağı adlandırır [1, s.23].

Füzuli divanlarının dibaçaları artıq xatırladığımız kimi, səcli nəslə yazılmış, bəzən də yeri gəldikcə, nəzm parçaları artırılmışdır. Yazıçı divanlarının dibaçələrində, bir qayda olaraq, orta yüzillər müsəlman Şərqi-nin hər üç dilindən özünəməxsus şəkildə istifadə etmişdir. Fars divanının dibaçəsində əsas hissə farsca yazılsa da, Qurani-Kərimdən gətirilən ayə və hədislər ərəb dilində verilmişdir.

Ərəb-fars tərkibli söz və söz birləşmələrinin sıx-sıx işləndiyi Füzuli dibaçələrinin dili elmi biliklərlə zəngin, dərin mənalı və eyni zamanda anlaşılıqdır. Klassik səcin müxtəlif növlərinin işləndiyi bu dibaçələrdə vazi-çı rəngarəng qulaq və göz qafiyələri işlədir, əsərə təbiilik və şirinlik qatır. Başqa nəsr əsərlərində olduğu kimi, fars divanının dibaçəsində də fikirlər o qədər bəzən və poetik şəkildə ifadə olunur ki, təkrar-təkrar oxumaqdan doymursan. Bir sözlə, "höyük hür sair olduğu halda, əsrinin ən gözəl nəsr nümunələrini də yaradan Füzulinin" [5, s.117] lirik-aşıqanə qəzəlləri və başqa mənzum əsərləri kimi, nəsrə yazdığı dibaçələrin də özünəməxsus poetik dili və üslubu vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, III c. Bakı, Az. SSR EA nəşriyyatı, 1958.
2. Divan-e farsî-ye Fozuli, be ehtemam-e Həsibe Mazioğlu. Tehran, 1374.
3. Füzuli. Əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı, Az. SSR EA nəşriyyatı, 1958.
4. Azadə R. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı, "Elm", 2014.
5. Heyət C. Kamillik zirvəsi. Bakı, Azərənəşr, 2009.
6. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Bakı, "Elm və təhsil", 2017.

Zakulla Bayramly

ABOUT "DIBACHE – PREFACE" OF FUZULI'S PERSIAN DIVAN

Summary

Great Azerbaijani poet of XVI century Fuzuli, as is well known, unlike his predecessor Navoi, did not write an individual work about literary and theoretical questions, but in dibache-preface to the Turkish, Persian and in other divans, he expressed some interesting opinions about it. The relationship of the great poet to such issues, as the meaning of the word, a place of poetry and the poet in society, about the Quran verses and poets, as well as the educational role of poetry in the formation of the person and etc. is studied in detail in this article. Besides it, autobiographical elements in dibache of Persian divan – work collections of Fuzuli are investigated. In the article is studied the dibache of Persian divan of Fuzuli, as exemplary examples of classic medieval prose and analyzed some of its unique characteristics.

О ДИБАЧЕ – ПРЕДИСЛОВИИ ПЕРСИДСКОГО ДИВАНА ФИЗУЛИ

Резюме

Великий азербайджанский поэт XVI века Физули, как известно, в отличие от своего предшественника Навои, не написал отдельного произведения о литературно-теоретических вопросах, но в дибаче – предисловии к тюркскому, персидскому и другим диванам он выразил некоторые интересные суждения об этом. В этой статье подробно исследуется отношение гениального поэта к таким вопросам, как значение слова, место стихов и поэта в обществе, Коран и стихи поэтов, а также воспитательная роль поэзии в формировании личности и т.д. Помимо этого анализируются автобиографические элементы, имеющиеся в дибаче персидского дивана – сборника произведений Физули. В статье рассматривается дибаче персидского дивана Физули как образцовый пример классической средневековой прозы и его некоторые своеобразные характерные черты.